

ПРИЕМЛИВОТО ИЗРАЗЯВАНЕ

Доц. д-р Борислав Георгиев

Митре малце болен - утре погребение

Доста често премълчаваме неща, защото не знаем как приемливо да ги поднесем на събеседника си и предпочитаме да си замълчим, за да не сгафим. Допускаме несполуки¹ в общуването си, защото не умеем приемливо да представяме пред някого нашата гледна точка върху нещата. Всъщност човек има право и е възможно да каже всичко, което пожелае, стига да облече това, което има да каже, в приемлива за някого форма.

Опираме до проблемите на приемливостта най-често тогава, когато трябва да кажем на събеседника си нещо неприятно за него. Например, че негов близък е починал. Или че той самият в нашите очи се е провалил. Или че повече не желаем да живеем с него. Търсим най-подходящите думи, за да кажем това, за да не го нараним повече, отколкото би го наранила поднесената му информация.

В други случаи се мъчим да кажем нещо уместно за изключителната ситуация, в която аз и моят събеседник се намираме. На всекиго сигурно му се е налагало да каже поне едно утешително изречение на опечалените близки на починал човек. Всичко в този момент ни се струва плоско, безсмислено, неискрено. Какво да кажем всъщност? Задоволяваме се с прегръдка и с окуражително потупване по рамото, което може да означава всичко, ако не сме склонни да произнесем съответната ритуална фраза.

Само в тези случаи ли обаче ни се налага да се изразяваме приемливо? Приемливо трябва да общуваме и с началника си, и с полицаия, и с данъчния инспектор. Приемливо за лекаря трябва да разкажем какво според нас не ни е наред и от какво се оплакваме. Приемливо трябва да ухаждаме сексуалния или брачния си партньор.

Очевидно е, че всички тези случаи можем да ги обобщим в отделна категория - категорията "приемливост". В случая не придаваме особен философски смисъл на термина "категория", а имаме само предвид, че обединяваме и подреждаме различни езикови факти в група/групи според тяхната природа или употреба, които подлежат на интерпретация от различни гледни точки.

Категорията безспорно принадлежи към концептуалното равнище за анализ на езиковите факти, защото - най-малкото - приложението ѝ се управлява едновременно и от семантични, и от прагматични правила². Семантичните правила, според *Charles Morris* (1983 [1938]), установяват съответствие между знаковете и ситуациите, които дадените знакове са в състояние да означават, а прагматическите правила - констатират условията, при които едно знаково средство е знак за интерпретатора.

Нечии обяснения за това какво се е случило са приемливи за нас, защото - от една страна - той не лъже по отношение на фактите, а от друга - те се представят в подходяща за нас светлина, т.е. обяснението е семантически и прагматически правилно.

Концептуално равнище за анализ на езиковите факти и антропологията

Според *Roger Schank*, *Lawrence Birnbaum* и *Jacob May* (1985) концептуалното равнище за анализ на езиковите факти (обединяването на семантиката с прагматиката) изключва възможността в човешкото съзнание да съществува отделно "речник" от "енциклопедия". Съществува всъщност само "енциклопедия", т.е. познанието за значението на думите и начина им на употреба е тясно свързано с останалите наши познания и е неотделимо от тях.

Ако възприемем гледната точка, според която разликата между социологичния и антропологичния подход към анализа на езиковите факти се уподоби с това, което в

парадигмата на класическата структурална лингвистика се означава като “синхрония” и “диахрония”, като синхронията се приравнява към социологичния, а диахронията - към антропологичния подход, очевидно е, че концептуалното равнище предполага да сме настроени на антропологична вълна поради твърдението за съществуването само на “енциклопедия”. Възникването на идеята за приемливото изразяване и нейната еволюция са неотделими от еволюцията на обществото в посока към неговата цивилизованост (за това, какво разбираме под “цивилизованост” ще стане дума по-нататък). Важното всъщност е не толкова да се регистрира как тук и сега изглежда приемливото изразяване, като се използва определен набор от социологически похвати, а защо се е стигнало до идеята за приемливо изразяване и кои са факторите, които влияят върху успешността/неуспешността на приемливото изразяване.

Приемливо изразяване, подходящо изразяване, уместно изразяване

Въпреки че трите израза често се използват като пълни синоними, разликата между тях е очевидна. Изразяваме се уместно или подходящо, когато нашата преценка за човека или ситуацията ни казва, че трябва да се изразим точно по този начин. Изразили сме се приемливо тогава, когато реакцията на партньора потвърждава нашата преценка, т.е. тогава, когато той прием-а това, което му казваме. Приемливостта набляга върху перлокутивността на речевия акт. Уместността, изразяваща се в подбор на подходящи изразни средства, - върху иллокутивността на речевия акт. Да се изразяваш приемливо, означава да намериш подходящото за някого (а не за мен, като говорещ) изразно средство. Да се изразяваш приемливо, означава наистина да отчиташ Другия в комуникацията.

Речев акт, иллокутивност, перлокутивност

Струва ми се уместно да припомня (но не знам дали е приемливо) значението на тези възлови за днешната интерпретационна техника понятия или най-малкото да разкажа за своята гледна точка върху тях (което определено ще е приемливо за читателите). А че понятията са възлови, личи дори само от факта, че такъв мастит днешен философ като *Lyotard* в началото на “Постмодерната ситуация” се чувства длъжен да представи своята гледна точка върху същността на тези понятия поради факта, че в постмодерната парадигма тежест придобива “прагматиката на езиковите частици”, както се изразява той.

Понятието “речев акт” (*speech act*) е въведено от английския философ *John Langshaw Austin* (1962). Това понятие означава идеята, че в комуникацията ние извършваме определен вид действия, които могат да съществуват само в и чрез употребата на езика. Така например аз мога да се извиня само като си служа с езика. И още нещо: аз извършвам действието “извинение” в момента, когато от свое име произнасям фразата “Извинявам се” или фразата “Моля да бъда извинен” или фразата “Моля да ме извините”. За да бъде изказването ми речев акт, в него явно или скрито трябва да присъства перформативен глагол от типа на “извинявам”, “моля”, “заповядвам”. Какво представлява перформативният глагол? Да си спомним едно от аксиоматичните твърдения на Лудвиг Витгенщайн:

Говоренето на езика е част от дейност или от форма на живот.

Джон Остин открива случаи в употребата на езика, за които, (ако следваме начина за изразяване на Витгенщайн) по-вярно би било твърдението

Говоренето на езика е дейност или форма на живот.

Това са такива употреби, при които - както се изразява Джон Остин - произнасянето на изречението (при съответните обстоятелства, разбира се) не е описване на

извършването на онова, за което се казва, че извършвам при произнасянето на изречението, нито пък е твърдение, че го извършвам; то е самото му извършване. Както Остин се изразява: Когато кажа пред нотариус, олтар и др. “Приемам”, аз не съобщавам за брака, аз му се отдавам”.

Въз основа на тези свои разсъждения Джон Остин дава следното определение за перформатив: Случаи, в които казването на нещо е извършване на нещо или в които чрез казването на нещо или при казването на нещо ние го извършваме.

Перформативният глагол е ядрото на речевия акт. Това е глагол, при който действието, което се назовава чрез него, се извършва в момента на употребата му. И явният (експлицитният), и подразбиращият се (имплицитният) перформативен глагол трябва да бъдат в 1 лице, единствено число, сегашно време, деятелен залог, изявително наклонение.

Приемливостта като перлокуция

Да разгледаме отново фразите:

(1) *Извинявам се*

(2) *Моля да бъда извинен*

(3) *Моля да ме извините*

Трите фрази не са равностойни в прагматическо отношение, защото изразяват различни прагматически категории. Когато произнасям фразата (1) *Извинявам се*, аз съм уверен в резултата: ще ми бъде простено. Ето защо аз наблягам върху перлокутивните моменти в общуването, като заявявам и очаквания от мене резултат. В останалите два случая аз съвсем не съм уверен дали ще бъда извинен. Ето защо в случая аз наблягам върху иллокутивните моменти в общуването - съобщавам само своите намерения: че желая да бъда извинен, но не наблягам върху очаквания резултат, защото не знам дали ще бъда наистина извинен, или не.

Ще дам още един пример за иллокуция и перлокуция, който ми се струва още по-ясен. Думата “обида” еднозначно посочва резултат от действие или от поредица от действия на някого по отношение на другото. До резултата “обида” могат да доведат различни словесни и несловесни действия на хората, наричани по най-различни начини.

Същевременно в комуникацията хората рядко наблягат върху перлокутивността на този вид действия, защото обидата е социално неприемливо действие и поради това трудно бихме могли да чуем някой целенасочено да казва “Обиждам те”. По-скоро можем да чуем засегната страна да задава въпрос като “Обиждаш ли ме?”, който ще принуди *агресора* да употреби явен перлокутивен глагол, изясняващ какъв точно е бил очакваният резултат от неговите действия. Картината в крайна сметка е следната: аз мога да кажа нещо на някого с цел да го унизя, например, с очакван от мен резултат той да се обиди от отношението ми, изявено чрез това, което му казвам.

По същия начин човек би трябвало да разсъждава, когато подбира подходящи или уместни, от една страна, и приемливи, от друга страна, изразни средства. Години наред наблюдавам как хората обясняват на други хора по какъв начин да стигнат до непознато за тях място. Езиковата задача е сложна, защото трябва да се подберат приемливи за събеседника ориентационни точки в непознато за тях пространство и те приемливо за събеседника да бъдат назовани. Това изискване на свой ред предполага да се борави умело с емпатията, т.е. да се отчита другостта на събеседника. По един начин ще обясниш приемливо на жена изобщо как да стигне до Института за български език (*намира се недалеч от “Фантастико”* е приемливо за жена артикулиране и назоваване на ориентационна точка), по друг начин - на учителка (*Институтът за български език е до Балетното училище*), по трети начин - на мъж (*Институтът за*

български език се намира срещу завод “Електроника”). Правил съм и експерименти: казвам на жена, че институтът се намира срещу завод “Електроника”. Ако жената не живее в квартала и ако не е професионално свързана със завода, като правило се задава въпросът “А къде се намира този завод?” Тук обяснението стига до задънена улица, защото трябва да броя трамвайните спирки от зала “Универсиада” до института. Затова сменям гледната точка и питам: “А знаете ли магазина *Фантастико* на улица *Коста Лулчев*?”

Когато възприема гледната точка на жената върху околното на института пространство и назова правилно по отношение на нея необходимите ѝ ориентационни точки, аз съм се изразил приемливо, защото моето намерение е наистина да обясня как да дойде на “Езикови справки”, а не обратното.

Междукултурна прагматика = антропологичен поглед върху езика

След като *Penelope Brown* и *Stephen C. Levinson* (1987), изследвайки учтивостта в три различни култури, доказаха наличието на прагматически универсалии и подложиха на сериозно съмнение хипотезата за езиковата относителност, по-известна като хипотезата Сепир - Уорф, междукултурната прагматика като че ли се оказва застрашена. От друга страна, *Anna Wierzbicka* в редица свои публикации (напр. *Wierzbicka*, 1997), въздържайки се да цитира мнението на *Brown* и *Levinson* (1987), упорито поддържа становището си за “различни култури, различни езици, различни речеви актове”.

Същевременно този като че ли нерешим конфликт между становищата на *Brown* и *Levinson*, от една страна, и на *Wierzbicka*, от друга, намира своето решение именно при анализа на категорията “приемливост”. Става въпрос за нещо което твърде напомня разликата, която в биологията и генетиката се прави между генотипа и фенотипа.

Във всички култури очевидно е налице идеята за учтивост и за приемливо изразяване. Тази идея можем да отъждествим с идеята за генотипа в биологията и генетиката. Тази идея обаче намира различен словесен и друг символен израз в различните култури. Различният словесен и друг символен израз на общата идея за учтивост и приемливост може да се отъждестви с идеята за фенотипа в биологията и генетиката. Поради фенотипната същност на словесния/символния израз на учтивостта и приемливостта е възможно да се направи разликата между приемливото, уместното и подходящото изразяване. “Пътят към Ада е осеян с добри намерения” - казват хората: аз мога да имам най-доброто намерение да се изкажа приемливо за някого, но той да не оцени по този начин моето изявление. Така например, ако пожелаея “Весела Коледа” на евреин, аз се мъча да бъда учтив с него, но пожеланието ми ще е неприемливо за него, тъй като евреите не празнуват Рождество Христово. Ако евреинът е добре възпитан, той ще приеме моите пожелания *pro forma*, но те няма да имат същото значение, каквито биха имали те за приятелите ми християни.

Всички тези разсъждения сериозно подкрепят тезата за разработване на междукултурна прагматика, която - подкрепена и с междукултурна семантика - може да прерасне в антропологична лингвистика, анализираща езиковите факти на концептуално равнище.

Приемливостта като социална оценка

В йерархията на оценките приемливостта стои на най-ниското стъпало. Приемливостта е нулата от скллата на семантичния диференциал на Чарлз Осгуд: нито отрицателна, нито положителна стойност. Казваме, че нещо е приемливо, защото смятаме, че не е добро или отлично, на така също и че не е лошо. Приемливостта е нито добро, нито лошо. Но именно по тази причина можем да възприемаме приемливостта като нулева степен на положителното оценяване, като норма, по отношение на която определяме

доброто и отличното, от една страна, и лошото - от друга. Същевременно приемливостта е единствената възможна оценка, която обществото като цяло трябва да присъжда, защото различните гледни точки за това кое е добро, отлично или лошо по отношение на обществото като цяло могат да се пресекат само там, където се намират приемливите и неприемливите за обществото неща. Хората, образуващи едно общество, трябва преди всичко да имат приемливо поведение, за да може това общество да изпълнява своите функции. Т.е. трябва да спазват базисните норми, структуриращи и крепящи обществото.

Кога можем да сме сигурни, че сме се изразили приемливо?

Зависи от това какво поведение ще предприеме събеседникът, след като сме му казали нещо по подходящ, според нас, начин. Ако продължава да бъде кооперативен в общуването, значи е приел това, което сме му казали, т.е. изразили сме се приемливо. Ако излезе от полето на реалната комуникация и навлезе в полето на фатичността, по-скоро това, което сме му казали, се е оказало неприемливо за него или силно го е разтревожило. Ако освен некооперативен, той стане и неучтив, в смисъл, че не спазва Принципа за учтивостта, и прави опит да ни обиди, ние направо сме се провалили в общуването си с него. Стопроцентова сигурност в момента на казването обаче никога няма.

Защо се налага да придаваме приемлив облик на това, което казваме?

Словото е агресивно и това е безспорно. Безспорен е също така и фактът, че все по-детайлното структуриране на обществото се съпътства от все по-детайлно доизграждане на институцията на комуникацията в посока към все по-мощно неутрализиране на словесната агресия, защото човекът се страхува от Словото и се мъчи да се предпази от него. Белег на цивилизоваността става толерантността в дискурса. Тогава и възниква проблемът с приемливостта. Ако на даден етап от развитието на обществото е било важно да кажеш нещо правилно, за да се изпълни магическата функция на езика, в по-късните етапи също толкова важно става да го кажеш приемливо, защото от съществено значение е дали отчиташ интересите на партньора си в общуването. Усложняването на обществените отношения изисква все повече и повече да се прибегва до приемливо изразяване не само във формалните, но и в неформалните отношения между хората.

Например белег на нецивилизованост е съпругът да пребие съпругата си, когато я сгащи с друг мъж. Максимална агресивност, нулева толерантност. Същото се отнася и за речевото поведение. Използват се предизвикващи ответна агресия думи, която трябва да бъде еднаква по-сила или дори по-силна от първоначалната агресия.

Белег на цивилизованост е нищо подобно да не се случи, въпреки че напълно е възможно на следващия ден измаменият съпруг да подаде молба за развод, което рядко се случва в нецивилизования вариант: ако потърпевшата прелюбодейка не умре от побоя, на следващия ден всичко продължава да тече така, все едно нищо не се е случило. Цивилизованият вариант за решаване на подобна проблемна ситуация в стандартния случай (когато и двамата протагонисти [актанти, както би се изразил Greimas] са живи) има по-тежки социални последици, отколкото нецивилизованият; нецивилизованият в стандартния случай има по-тежки физически последици, отколкото цивилизованият.

Браун и Левинсън в своята книга върху учтивостта въвеждат категорията *face*, която руснаците са превели като “социално лице”. Този техен *face* очевидно има аналог в предхождащата ги Юнговата парадигма, където е наречен “маска”. Тъй като обаче

става дума за различни парадигми, Браун и Левинсън не препращат към Юнг, защото ще замирише на еkleктизъм.

Аз не бих употребил нито думата *face*, нито думата *маска*. Предпочитам да въведа категорията “идентичност”. Реалният човек - пише руският писател Виктор Пелевин в романа си *Generation “П”* - днес е подменен от серия идентичности. Идентичността е фалшивото его и това изчерпва всичко.

За полицая нашата идентичност се свежда това дали снимката в документа за самоличност (идентичност), която е иконично изображение на самите нас, прилича на нас, до нашето ЕГН, адресна регистрация, сведения за семейното ни положение и т.н. Говори се за социална идентичност, сексуална идентичност, религиозна идентичност, национална идентичност и бог знае каква още идентичност. Ако се доверяваме на Пелевин, всички тези идентичности имат за цел да подменят реалния човек. Можем да опишем цивилизационния процес и така: процес, в който реалния (или естествения човек) бива заменен от все по-нарастващ брой идентичности.

Очевидно това, което определяме като агресивно слово, е агресивно по отношение на някои (или всички) идентичности на човека. И не е агресивно по отношение на реалния (или естествения) човек. Ако това твърдение е вярно, степената, в която се дразним от агресивното слово, показва в каква степен сме станали набор от идентичности, затъмняващи нашето его.

Бедата е в това, че всяка идентичност изисква приемливо за нея речево поведение. Бедата е също в това, че общуват идентичност с идентичност, а не човек с идентичност или естествен човек с естествен човек. Колкото повече идентичности, толкова повече се усложнява институтът на приемливото слово. Ако допреди няколко десетилетия да говориш за българския език като за роден език беше приемливо за българската нация, днес това вече е неприемлив начин за изразяване. Приемливият начин днес е да говориш за българския като за официалния език на Република България, защото е факт, че за част от българската нация българският не е роден (майчин) език. Ако в предишната политическа парадигма беше приемливо да настояваш, че македонският книжовен език не е нищо друго освен сърбизиран български диалект, в днешната политическа парадигма това вече е неприемливо, защото всеки има право на самоопределение (на идентичност), в това число и народите като национална идентичност.

Вярно ли е всичко това?

Дай да се разберем като хора или *Стига сме се правили на интересни* - казваме, когато един спор стигне до своята мъртва точка. Да свалим маските, сиреч. Казваме *Ако трябва да бъде откровен*. Неоткровени ли сме били до този момент? Не - само дето отново призоваваме към сваляне на маските. А като какви сме се опитвали да се разберем преди този момент? Като идентичности.

Важният въпрос е дали наистина съществува категорията “приемливост”. В оценките на хората - да. *Еди-кое си е неприемливо за нас. Текстът на договора е приемлив и за двете страни* - чуваме доста често да се казва. Или - *измисли някакво приемливо обяснение къде те нямаше цяла седмица* - заповядва родител на детето си. Според мен, категорията “приемливост” обединява в себе си две други категории - перлокутивност и емпатия. Когато знаей какъв ефект искам да произведа с едно или с друго изказване и за тази цел съм емпатичен със събеседника си, тогава аз съм се изразил приемливо за него.

ПРЕПРАТКИ:

- Георгиев Б, (1998). Речевите актове като предмет на лексикографско описание. В: *Български език и литература*, год. XXXIX, кн. 5-6, стр. 3 - 9.
- Лиотар, Ж.-Фр. ([1979]1996). *Постмодерната ситуация*. “Наука и изкуство: София (“Философи на XX век”) [Lyotard, J.-Fr. *La condition postmoderne*, Editions de Minuit].
- Малиновски, Бр (1992). Функционална теория на културата. В: кн. *АВС на етнологията*, Том I, (Георгиева, Ив. съст.), Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, стр. 171-184.
- Пелевин, В. (1999). *Generation “П”*. В: сп. “Факел”, кн. 3 и кн. 4.
- Austin, J. L. (1975 [1996]. *How to Do Things With Words*. Oxford University Press: Oxford etc. Български превод: *Как с думи се вършат неща*. ИК “Критика и Хуманизъм”: София (“Философски логики”).
- Brown, P. & Levinson, S. (1987) *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge UP.
- Morris Ch. (1983 [1938]). Основания теория знаков. В кн.: *Семиотика* (Степанов, Ю.С., ред.), Москва: Радуга, стр. 37-89 [Foundations of Theory of Signs, In: *International Encyclopedia of Unified Sciences*, Vol. 1, part 2, Chicago].
- Schank R., Birnbaum L., May J.(1985) Integrating semantics and pragmatics. In: *Quaderni di Semantica*, Vol. VI, No. 2
- Wierzbicka, A. (1997) *Understanding Cultures through Their Key Words*. New York, Oxford: Oxford University Press.

1 Категорията “несполука” назовава ситуацията, в която едно общуване приключва безрезултатно, без да се стигне до взаимно разбиране.

2 Roger Schank, Lawrence Birnbaum и Jacob Mey (1989 [1985]) пишат следното: “Ние назоваваме семантиката и прагматиката, взети заедно, *концептуално* (оригинален italic - бел.а.) равнище).

3 Вж. по-подробно Георгиев, 1998.

4 В смисъла, който Бронислав Малиновски влага в това понятие, представян от ключовите думи *право (закон), хора, норми, материален апарат, дейности и функции*.